

KŐSZEGFALVI GYÖRGY:

A TELEPÜLÉSFEJLŐDÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI

Az 1986-ban meghirdetett OTKA pályázaton támogatást nyert a címben jelzett téma kutatására beadott pályázat. A pályázat alapjául szolgáló tanulmány kidolgozása során még nem tudunk egyértelmű és főként tudományosan kellően megalapozott választ adni arra vonatkozóan, hogy milyen törvényszerűségek érvényesülnek a települések fejlődésében. Eddigi kutatómunkáink során sikerült olyan összefüggéseket nyomon követni, amelyek arra utalnak, hogy a települések fejlődésében is érvényesülnek sajátos jellegű törvényszerűségek. Jelen tanulmányban – melyet a kutatók előzetes hipotézisének tekintünk – azokat az összefüggéseket elemezzük, amelyek beható vizsgálata hozzásegíthet a településfejlődés sajátos törvényszerűségeinek felismeréséhez, karakterisztikus ismérveinek megfogalmazásához.

A településfejlődés különböző folyamatainak vizsgálata azt jelzi, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés új szakaszba lépésével új helyzet, új feltételek alakultak ki településeink fejlődésében is. A gazdasági építőmunka feltételeinek megváltozása és ennek nyomán a társadalmi elvárások, a társadalom széles rétegeinek különböző érdekeket, érdekvizonyokat kifejező magatartása településeink sorsával, helyzetükkel, fejlődésükkel kapcsolatosan új településpolitika kialakítását és alkalmazását tette szükségessé. Ennek tett eleget az Országgyűlés, amikor 1985. április végén tartott ülésén megvitatta és meghatározta a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatait. Szükséges a korábban követett gyakorlat értékelése és bírálata mellett, annak mélyreható és sokoldalú elemzése és feltárása, hogy melyek azok az összefüggések, amelyek sajátos törvényszerűségekre utalnak a települések fejlődésében. Ennek alapján választ kell adni arra, hogy az azokból fakadó hatások miképpen befolyásolják, határozzák meg a települések fejlődését.

Az Országgyűlés által elfogadott társadalmi-gazdasági stabilizációs programban megszabott feladatok eredményes végrehajtása is indokolja, hogy alaposan elemezzük településeink helyzetét, fejlődését, szélesebb tudományos bázisra támaszkodva közelítsük meg a fejlesztés lehetséges irányait és szükséges feladatait.

Jogos lehet a kérdés: érvényesülnek-e a települések fejlődésében is törvényszerűségek? A természet és a társadalom életéhez hasonlóan, feltáráthatók-e, kimutathatók-e olyan törvényszerűségek, amelyek objektív jellegükből fakadóan, településeink fejlődésének markáns meghatározó tényezői, megszabják a településfejlődés folyamatait, objektív jelleggel kijelölik azt a pályát – szubjektív elképzeléseinktől és akaratunktól függetlenül –, melynek alapján valószínűsíthetők a településfejlődés jövőbeni folyamatai. A települések fejlődésének törvényszerűségei – pontosabban

ezeknek a törvényszerűségeknek a tanulmányozása és feltárása – két lehetőséget nyújthatnak számunkra. Egyrészt a múltban, különösen a közelmúltban végbement fejlődés sokoldalú és mélyreható elemzésével, az összefüggések feltárásával lehetőségünk nyíthat azoknak az általános érvényű tanulságoknak a végiggondolására, következetesebb figyelembevételére és érvényesítésére, amelyek pozitív jelleggel, következményeikkel a kiegyensúlyozottabb településfejlődést elősegítő feltételekhez járulhatnak hozzá. Másrészt olyan értelemben, hogy a településfejlődés sajátos törvényszerűségeiben való eligazodás elősegítheti a jövőbeni településfejlesztési magatartás tudatosabb, kellően megalapozott, tudományos igényű és elmélyültségű befolyását.

Az elmúlt évtizedekben végbement társadalmi-gazdasági fejlődés tapasztalatai azt mutatják, hogy településeink fejlődésében döntő szerepe a termelésnek volt. Az anyagi javak termelésének két nagy szektora – az ipar és a mezőgazdaság (pontosabban a komplex élelmiszergazdaság) voltak azok a tényezők, amelyek alapjaiban megszabták a népesség települési viszonyainak átalakulását, fejlődését, a településrendszer egészének változását. Az infrastruktúra a gazdaság és társadalmi fejlődés folyamataiban, s ebből következően, ennek hatásaként a települések fejlődésében is csak követő jellegű volt. Az infrastruktúra kezdeményező szerepet, meghatározó, elsődleges funkciót az elmúlt évtizedekben a magyarországi településrendszer fejlődésében nem töltött be. Szükséges megjegyezni, hogy az ország azon térségeiben, amelyek a dinamikus gazdasági fejlődésnek a színterei voltak, az infrastruktúrának közvetlen követő jellegű fejlesztése elősegítette a településrendszer átalakulásának felgyorsulását és elmélyülését, hozzájárult a népesség települési viszonyainak, s ennek közvetítésével életkörülményeinek, életfeltételeinek javulásához, az infrastrukturális ellátottsági viszonyok színvonalának emelkedéséhez. Az ország nagyobb részén az infrastruktúrának még ezen követő jellege is csak kevésbé érzékelhetően és főként nagy késéssel érvényesült. Az infrastruktúra fejlődésének elmaradása, az infrastrukturális ellátottsági viszonyok korszerűtlen volta nemcsak a gazdaság fejlődésének, a termelési szerkezet átalakulásának alacsony fordulatszámát, hanem a települési viszonyok elmaradott, korszerűtlen jellegének konzerválódását is eredményezte.

A téma kutatása során három alapvető kérdéssel szeretnénk foglalkozni. Egyfelől, hogy a termelés és a települések fejlődése között milyen jellegű összefüggések alakultak ki, mi jellemzi a közöttük lévő viszonyt, s ennek nyomán a jövőben a termelés és a településfejlődés kölcsönkapcsolataiban milyen sajátos törvényszerűségek érvényesülésével számolhatunk. Az ezekből levonható következtetések alapján mit kell, illetve lehet tenni a településfejlesztés folyamatainak tudatosabb befolyásolása, érvényesítése érdekében. Másrészt annak vizsgálatára vállalkozunk, hogy az infrastruktúra hogyan tölthetne be aktívabb, meghatározóbb szerepet a települések fejlődésében. A harmadik kérdés, hogy mindezek következményeként és hatására a termelés és az infrastruktúra milyen törvényszerűséggel hat a településrendszer átalakulására, a népesség települési viszonyaira. Hogyan ismerhetők fel, valószínűsíthetők ez k a folyamatok. Ez elengedhetetlen feltétel a mindenkori társadalmi-gazdasági adottságokhoz való közvetlenebb és rugalmasabb alkalmazkodás biztosítása, az ebből fakadó követelmények érvényesítése szempontjából.

I. A termelés és településfejlődés összefüggései és kölcsönhatásai

Az elmúlt évtizedekben településeink fejlődésében — mint arra már utaltunk — a döntő szerepet a termelés töltötte be: ma is az anyagi javak termelése határozza meg alapvetően a települések fejlődését, társadalmi-gazdasági viszonyait. A termelés expanziója nagyrészt mennyiségi vonatkozásban ment végbe (a termelési kapacitások — döntően az iparban — bővülése, a meglévő bázisok fejlesztésével és főként újak létrehozásával, s ennek nyomán a termelési volumenek megsokszorozódása). A legutóbbi időkig a termelés minőségi oldala (lényegében az innováció-orientált termelés és a tudomány-intenzív fejlesztés követelményeinek érvényesülése) nem a szűkösséges, illetve lehetséges mértékben, főként intenzitással bontakozott ki.

A mennyiségi fejlesztések nyomán a „termelés” belső struktúrájában végbement változások jelentették a településrendszer átalakulásának és fejlődésének legfontosabb tényezőjét. Eltérően hatott az elmúlt évtizedekben a települések fejlődésére az ipar, illetve a mezőgazdasági termelés.

Az ipari termelés sajátos jellegéből és belső struktúrájából fakadóan ellentmondásosan érintette és érinti a települések fejlődését. Az ipar dinamikus fejlődése az ország egyes térségeiben gyorsította a társadalmi-gazdasági fejlődést; a folyamatok következményeikben a népesség nagymérvű területi koncentrációját váltották ki, s elősegítették a települési viszonyok átalakulását. A nagyberuházások telepítési körzeteiben jelentős mértékben átrendeződött a népesség térbeli elhelyezkedésének hagyományosan kialakult rendje, új településstruktúrák alakultak ki (funkcionálisan összefüggő, strukturálisan együttélő településcsoportok, agglomerálódó térségek). Az ipar és településfejlődés dinamikus összefüggéseit kifejező folyamatok jellemezték az ásványi és bányakincsek kitermelő körzeteiben és a feldolgozóipar centrumaiban és közvetlen vonzásövezeteiben végbement változásokat (különösen a főváros környékén, Miskolc, valamint Közép- és Észak-Dunántúl térségében).

A társadalompolitikai követelmények alapján megvalósított iparfejlesztés-iptelepítés segítette az érintett térségekben fekvő települések helyzetének stabilizálódását. Ezt az iparosítást elsődlegesen a szabad munkaerő foglalkoztatásának kényszere váltotta ki, kevésbé módosította, alakította át a népesség hagyományosan kialakult települési viszonyait (az Alföld, Dél-Dunántúl térségében).

Az ország azon térségeiben, ahol korábban nem települt ipar és ma sem rendelkeznek számottevő ipari bázissal, labilis lett a települések helyzete: a települések stagnálását a települések egy részében a fokozatos leépülés, visszafejlődés követte vagy követi.

Összességében tehát az a következtetés fogalmazható meg, hogy az ipar területi elhelyezkedésében, szerkezetének átalakulásában végbement változások az elmúlt évtizedek során következményeikben újabb aránytalanságokat váltottak ki a településrendszer struktúrájában. Az „ipar” az ország térségeinek jelentős hányadában nem segítette elő a korábbi aránytalanságok kívánatos és szükséges mérséklődését, kiegyenlítődsét; ugyanakkor új feszültségforrásokat váltott ki, amelyek megoldása az előttünk álló évtizedek egyik feladatáént fogalmazható meg. Ez a helyzet a tudatos településpolitikai intézkedések széles körét teszi szükségesé. Ezek megalapozott-

ságát erősítheti a településfejlődés e vonatkozásban érvényesülő sajátos belső összefüggéseinek mélyebb feltárása, megismerése, az abból adódó lehetőségek kiaknázása.

A gazdaság intenzív fejlesztésével szemben megfogalmazott követelmények nemcsak a termelés struktúrájában, területi elhelyezkedésében válhatnak ki mélyreható változásokat. A következmények sokoldalúan és várhatóan a jövőben is ellentmondásosan érintik a települések fejlődését, a népesség települési viszonyainak átalakulását.

Annak érdekében, hogy fő vonatkozásaiban felvázoljuk az ipari termelés és a településfejlődés közötti kapcsolatrendszer meghatározó belső összefüggéseket, szükséges szólni azokról a tényezőkről, amelyek – mai ismereteink alapján és megítélésünk szerint – az ipari struktúra várható változása révén a településrendszer, a népesség települési viszonyainak fejlődésében döntő szerepet tölthetnek be. Az egyik ilyen tényező az ipar intellektualizáltsági színvonalának emelkedése, tudomány fogadási és technológiai változások iránti orientáltsági fokának erősödése. Ez azt jelenti, hogy előtérbe kerülnek azok a termelési ágazatok, folyamatok, amelyek a munkaerő szakmai, műveltségi színvonalának, felkészültségének jelentős többletét, sokoldalúságát igénylik. Ez következményeiben azt is jelenti, hogy megnő azoknak az iparágak üzemelésének a szerepe és a jelentősége, amelyek kevésbé anyagigényességükkel tűnnek ki, s működésükben jelentős szerepe lesz az információhoz való hozzájutás feltételeinek, a piac közelségének, a termelési folyamatok közötti kooperációnak, a tudományos-műszaki bázisnak, az egyetemekhez, főiskolákhoz, különböző kutató laboratóriumokhoz való kapcsolódás lehetőségeinek. A másik ilyen tényező, amelyet az ipar fejlődésével kapcsolatosan valószínűsíthetünk az, hogy nő az ipar infrastruktúra iránti „éhsége”. Ez minőségileg új, más jellegű elvárásokat, követelményeket fogalmaz meg az infrastrukturális ellátottság különböző szektoraival, színvonalával szemben. Várható az ökológiai követelmények markánsabb érvényesülése az ipari termeléssel szemben is. Az ország környezeti állapota az elmúlt évtizedben tovább romlott. Aligha valószínűsíthető, hogy az elkövetkezendő évtizedben érdemi javulás következik be. A környezetben kialakult helyzetben, a károsodási folyamatokat kiváltó okok között az első helyen az ipar nevezhető meg. A jövőben folyó ipari termelésnek környezetkímélő jellegűnek kell lennie: érvényesíteni kell az ökológiai követelményeket. Működésének – következményeiben a természeti erőforrások célszerűbb és főként gondosabb hasznosítása mellett, a környezet értékeinek megóvását kell segíteni.

Eme vázlatos kifejtés alapján is megfogalmazható az a felismerés, hogy olyan új összefüggések tárhatók fel, amelyek nyomán sajátos törvényszerűségek fogalmazhatók meg a települések fejlődése és az ipari termelés kölcsönös kapcsolatrendszerét illetően. Az egyik ilyen következtetés, hogy újabb aránytalanságok kialakulásával és elmélyülésével lehet számolni az ipar területi fejlődésében, szerkezetének átalakulásában. Előnyhöz jutnak azok a települések, településcsoportok, térségek, amelyek kedvező földrajzi elhelyezkedésük, fekvésük, infrastrukturális ellátottságuk vonatkozásában már ma is kitértetett helyzetben vannak az országon belül. Jelentős szerephez juthatnak azok a települések, amelyek a szellemi élet területi struktúrájában kiemelkedően fontos szerepet töltenek be, s ahol kedvező feltételek mellett teremthető meg a kutatás-fejlesztés-termelés egységén alapuló együttműködés láncolata. Meghatározó szerephez jutnak azok a települések, ahol az információ-áramlás zavartalanul biz-

tosított, az üzemek közötti kooperációs kapcsolatok megfelelő feltételekkel szolgálhatnak az ipari termelés számára.

Ez az egyik markánsan kirajzolódó összefüggés az ipari termelés és a településfejlődés kapcsolataiban. Jogos a kérdés, mi legyen a másik oldallal, ahol már a most kialakult helyzet számos feszültségforrást jelez. Az ipar további fejlődésének mérséklődése nem segíti elő az itt felhalmozódott, meglévő társadalmi problémák megoldását, vagy a települések fejlődését. A településpolitika feladata éppen az, hogy felismerve és feltárva ezen összefüggések következményeit, időben tegye meg azokat az intézkedéseket, amelyek újabb hátrányos, még inkább halmozottan hátrányos helyzet kialakulását mérsékelhetik, csökkenthetik.

A mezőgazdasági termelésnek az elmúlt évtizedekben a települések fejlődésében betöltött szerepét minősítve úgy fogalmazhatunk, hogy az korábban, az ötvenes-hatvanas évtizedben nem a lehetséges mértékben segítette elő a települések fejlődését. Változás a mezőgazdaság és a településfejlődés között lényegében csak az elmúlt évtizedben következett, illetve következik be. Ebben a folyamatban döntő szerepe van annak, hogy maga a mezőgazdaság átalakul, komplex élelmiszergazdaságként jelenik meg és működik a gazdaság területén. Másik ilyen tényezőként említhető az ipar szerepe. Olyan értelemben, hogy háttér tevékenységként a mezőgazdasági üzemekben mind jelentősebb szerep jut az iparnak is, s ez elősegíti az agrár-ipari tevékenység egységes komplexumként történő megjelenését. Az urbanizáció szélesebb körű elterjedése, s ennek nyomán a községi településekben élő népesség életmódjának változása is döntő szerepet játszik abban, hogy új kapcsolatrendszerek alakulnak ki a mezőgazdaság és a településfejlődés között. Az eddigi tapasztalatok beható vizsgálata azt mutatja, hogy egyfelől a városközelségnek van döntő szerepe a mezőgazdaság és a településfejlődés új kapcsolatainak alakulásában. Másfelől a mezőgazdaság és a településfejlődés közötti összefüggésrendszerben is az infrastruktúrának van megkülönböztetett szerepe és jelentősége. Úgy tűnik, hogy a mezőgazdaság-településfejlődés vonatkozásában érvényesül a legkiélezettebben a centrum-periféria viszony. Ennek következményeit figyelhetjük meg a települési viszonyokban kialakult nagymérvű különbségekben, a különböző jellegű és intenzitású feszültségcövek létrejöttében. Korábban az a nézet volt az uralkodó, hogy azokban a térségekben, ahol kedvezőek a mezőgazdasági termelés táji-természeti adottságai, ezek közvetlenül meghatározzák a települések fejlődését, kedvező feltételeket biztosítanak számukra. Az elmúlt évtizedben végbe ment reálfolyamatok elemzése azonban új következtetések megfogalmazását teszi lehetővé. Egyfelől olyan értelemben, hogy a kedvező vagy kedvezőbb táji-természeti adottságok, ha nem párosulnak fejlettebb infrastruktúrával és települési viszonyokkal, akkor azok hasznosítása nem teljes mértékű; olyan potenciál marad, amely nem kellőképpen hasznosul az anyagi javak termelésének ösztönzésében, következményeiben pedig nem segíti a népesség arányosabb területi elhelyezkedését, különösképpen pedig nem erősíti az érintett térségek népességmegtartó képességét. A vizsgálatok azt is jelzik, hogy azokban a térségekben, amelyek infrastruktúrával jobban ellátottak, ahol van ipari bázis, ez kedvezőbben, jobban tudja befolyásolni a mezőgazdasági termelés fejlődését is. Ez különösen alapvető kérdés nemcsak a településfejlődés, a településfejlesztési politika szempontjából, hanem általános gazdaságpolitikai szempontból is. Ennek alapján is megfogalmazható újra az a korábbi felismerés, hogy a mezőgazdaság

csak önmagában nem alkalmas a megfelelő felődésre: csak az iparral szoros összefonódásában, tehát komplex élelmiszergazdasági mivoltában jelenthet településfejlesztő tényezőt és ilyen értelemben érvényesülhetnek azok a sajátos belső összefüggések, amelyek feltárása e vonatkozásban is a kiegyensúlyozottabb településfejlesztés egyik döntő feltétele, különös tekintettel a különböző térségek népességmegtartó képességének erősítésére.

II. Az infrastruktúra és a településfejlődés közötti összefüggésekből levonható következtetések

Az infrastruktúra fejlettsége, az infrastrukturális ellátottsági viszonyok színvonalja határozza meg a települések fejlettségét, a termelő szervezetek működésének személyi, műszaki, fizikai feltételeit, szélesebb értelemben pedig a lakosság életkörülményeit. Településfejlődés elképzelhetetlen az infrastruktúra fejlődése, korszerűsítése nélkül. Sok történelmi példát lehetne elemezni, hogy egyes korokban az infrastruktúra miképpen befolyásolta a települések fejlődését az adott társadalmi-gazdasági feltételek függvényében. Napjainkban a legmarkánsabban kirajzolódó átrendeződés folyamatai éppen ezen a területen figyelhetők meg. Minőségileg új szakasz belépésével lehet számolni a települések és az infrastruktúra fejlődése közötti összefüggéseket, kölcsönös kapcsolatokat illetően. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a leginkább felismerhető törvényszerűségek az infrastruktúrát illetően nyilvánulnak meg, s az ezekből levonható következtetések alapjaiban megszabják a települések fejlődésének jövőbeni mozgásterét, pályáját.

A településfejlődés és az infrastruktúra közötti kapcsolatrendszer új vonásai az eddigi vizsgálatok, tapasztalatok alapján a következőkben vázolhatók. Korábban is meghatározó szerepe volt az infrastruktúrának abban, hogy az egyes települések értékeit emelte, a települések potenciális adottságainak, fejlesztési lehetőségeinek kihasználását segítette elő. Az infrastruktúrának ez a szerepe különösen kiemelkedik fejlődésünk jelen szakaszában, s még inkább a jövőben. A települések adottságai, értékei, helyi és helyzeti energiájukból fakadó lehetőségeik, a települési háttér megkülönböztetett szerepet tölt be a gazdasági építőmunkában. Ez a társadalmi-gazdasági fejlődés egyik döntő jelentőségű tényezője, s egyben feltétele. Az infrastruktúrának ebben betöltött szerepe, funkciója még hatványozottabban kifejeződhet, ha eme összefüggés felismerésének a tudatos településpolitikai elhatározásokban is érvényt szerzünk. Az infrastruktúra fejlesztése, a szükséges és kívánatos irányú és jellegű korszerűsítése alapjaiban változtathatja meg az ország egyes térségeinek, településcsoportjainak, illetve településeinek pozícionális helyzetét, fejlődésük pályáját. Különösen a vonalas infrastruktúra hálózati és létesítményi rendszerei játszanak ebben döntő szerepet. A gazdasági fejlődés új, az intenzív fejlesztés és az innováció-orientált termelési-pályára térése – sajnos a vártnál és lehetségesnél lassabban – feltételezi az infrastruktúra ilyen jellegű és vonatkozású szerepét. Ebből következően nemcsak a nagy távú térszerkezet alakítása vonatkozásában döntő az infrastruktúra szerepe; a település és a gazdaságfejlődés mozgáspályáinak összehangolásában, a stratégiai elhatározásokat kifejező gazdaság-

fejlesztési magatartás követelményeinek érvényesítésében is megkülönböztetett jelentősége van.

A másik következtetés — ami a településfejlődés ilyen vonatkozású belső összefüggéseit illeti az infrastruktúra vonatkozásában — úgy fogalmazható meg, hogy az infrastruktúrát átfogóan, komplex jelleggel szükséges kezelni. A korábban követett és a mai gyakorlat szerint is, a fejlesztési elhatározások bizonyos felfogásokból kiindulva, leegyszerűsítetten az ún. „súlypontképzés” érdekében az infrastruktúra egyes területeit érintik, fogják át. Ez aligha elégséges. Az infrastruktúra-fejlesztés céljaira rendelkezésre álló összegek felhasználásában tapasztalható hiányszorosságok, vagy netán hibák, nyomatékkal hívják fel arra a figyelmet, hogy a településfejlődés és az infrastruktúra-fejlesztés közötti — előlegezhetjük, hogy „törvényszerű” — összefüggés egyik fontos alapelvét sértették, sértik meg. Az infrastruktúra különböző szegmenseinek, szektorainak összefüggéseit minden összetevőben kell a vizsgálat tárgyává tenni. Mit jelent ez? Az elmúlt években végbement folyamatok vizsgálata alapján az a következtetés fogalmazható meg, hogy szélesebben kell értelmeznünk az infrastruktúrát. A fogalomkörbe tartoznak az infrastruktúrának a személyi vonatkozásai; szükséges azt a kifejezést megfogalmazni, hogy a „személyi infrastruktúra”. Ez nélkülözhetetlen feltétele a megújulási pályára törekvő, illetve arra kényszerítendő termelésnek. Konkrétan a munkaerő szakképzettségi, műveltségi színvonalával, az új iránti alkalmazkodó képességével összefüggő kérdések, vonatkozások is a szélesebb értelemben vett és értelmezett infrastruktúra körébe sorolhatók. Ide tartoznak a hagyományos értelemben megfogalmazott infrastruktúra vektorok, a műszaki és szociális infrastruktúra vonatkozásában. Újólaj kell e helyütt is megfogalmazni, hogy a környezetvédelem is az infrastruktúra függvénye, az ökológiai követelmények érvényesítésének intézményi feltételeit a szükséges infrastruktúra megléte és színvonala jelenti.

Az infrastruktúra fejlődésében — akár a tudatos fejlesztéspolitikai célok érvényesítésében, akár pedig öntörvényű fejlődésében — sajátos hierarchikus viszonyokat figyelhetünk meg. Az elmúlt években sokan vitatták a településhálózat problémájával való foglalkozás kapcsán a hierarchikus megközelítés indokoltságát. A településhálózat vizsgálata, még inkább a problémák kezelése aligha nélkülözheti a hierarchikus megközelítésből fakadó szemléletet és módszereket; ennek a felfogásnak a helytálló voltát az infrastruktúra vonatkozásában is nehéz lenne kétségbe vonni. Az infrastruktúra-fejlesztési célok meghatározásában mindenkor a települések funkcióinak van döntő szerepe. Ez következik a településeknek a településrendszerben elfoglalt helyéből, a termelőerők területi struktúrájában betöltött szerepéből, a kialakult és várhatóan tovább fejlődő területi munkamegosztás adottságaiból, feltételeiből stb. Meghatározó szerepe van a településrendszer azon csomópontjainak, s melyek egyben az infrastruktúra-rendszerek fejlődésének a sarokponti helyeit is jelölik. Ebből fakadóan az infrastruktúra fejlesztésénél ezen összefüggésekből levonható következtetéseket kell érvényesíteni. Az infrastruktúra fejlesztésének feladatait a településrendszer sajátos struktúrájától, a településeknek a munkamegosztásban betöltött szerepétől és jellegétől függően határozhatjuk meg.

Az elmúlt másfél évtized infrastruktúra-fejlesztési gyakorlatában az érvényesült, hogy egyes szektorokat kiemeltek, s ezeknek prioritást biztosítottak. Aligha vitatható, hogy a fejlesztés céljaira rendelkezésre álló anyagi eszközök rendkívüli kor-

látozott volta vagy hiánya szükségessé tette és teszi a szelektív, értelemszerű preferálási elveknek, gyakorlatnak az előtérbe helyezését. Biztos, hogy rövid távon ez az út járható: ekkor még aligha ismerhetők fel azok a kedvezőtlen és később mind halmozottan érvényesülő negatív következmények, amelyek az infrastruktúra össze nem hangoztatott fejlesztéséből következhetnek. Nagyobb távú kitekintés, főként stratégiai megfontolások birtokában az infrastruktúra-fejlesztésben a településfejlődés folyamatainak belső sajátosságaiból levonható következtetések egyikeként, az összetett, komplex fejlesztés elvének érvényesítésére kívánatos törekedni. Ezzel kapcsolatosan a közelmúlt és a ma gyakorlatából néhány példára szeretnénk utalni.

Érthető okoknál fogva az elmúlt időszakokban megkülönböztetett figyelmet fordítottunk például a lakosság egészséges ivóvízzel történő ellátására. Ennek érdekében a közműves vízellátás településközi, kistérségi, netán regionális rendszereinek fejlesztését helyeztük előtérbe. Döntően társadalompolitikai érdekek, követelmények készítettek erre. Háttérbe szorult a szennyvizek szervezett elvezetésének, elhelyezésének feladata, megnövekedett az ún. közműolló a vízellátás és a csatornázottság között. S ez következményeiben olyan környezeti ártalmakat jelent a talajvizek elszennyeződése kapcsán, mely a későbbiekben többszörös költségráfordítást igényel az ivóvíz előállítására, biztosítására szempontjából. Említhető az intézményellátás vonatkozásában a lakótelepek építésének gyakorlata. Az esetek többségében a középfokú intézményhálózat fejlesztése háttérbe szorult. Ennek következményeként a nagy monoton lakóterületi egységek csupán az elsődleges szolgáltatásokat nyújtó intézményekkel rendelkezve, nem tudják azokat a változatos városi funkciókat kielégíteni, amelyek a magasabb lakóminőség kialakításának és biztosításának elengedhetetlen feltételei.

A településfejlődés és az infrastruktúra-fejlődés belső összefüggéseit vizsgálva, megfogalmazható az a felismerés is, hogy nemcsak az anyagi javak termelése vonatkozásában érvényesül a műszaki haladás szerepe és jelentősége. Az infrastruktúra-fejlesztés területén is megkülönböztetett szerepe van annak, hogyan tudjuk felgyorsítani a műszaki haladást, a tudományos-technológiai fejlődés nyomán kialakított és kikísérletezett vívmányok szélesebb körű bevezetését és alkalmazását. Az infrastruktúra-fejlesztés lehet a legfőbb hordozója településeink vonatkozásában az újnak, a műszaki haladásnak. Ebből fakad az az összefüggés is, hogy az infrastruktúra fejlesztését nemcsak önmagában, vagy szigorúan vett, a jelenre vonatkoztatott gazdasági megítélés szempontjából kell mérlegelnünk, hanem úgy is, hogy az mit jelenthet, hogyan segíthet a műszaki haladás vívmányainak szélesebb körű elterjesztésében és alkalmazásában.

III. A települések fejlődésének néhány sajátos vonása

A korábban kifejtettek nyomán levonható az a következtetés, hogy településeink fejlődésében ma, s várhatóan a belátható jövőben két tényezőnek van meghatározó szerepe: az egyik tényezőcsoport a termeléshez, az anyagi javak előállításához kapcsolódik. A másik – s úgy tűnik ennek a települések fejlődésében megkülönböztetett szerepe van – az infrastruktúrával függ össze. E két tényezőcsoport érvényesülése szabja meg, befolyásolja a társadalmi-gazdasági fejlődés mindenkori feltételeihez

alkalmazkodva a települések fejlődését. Lényegében úgy is fogalmazhatunk, hogy a termelés és az infrastruktúra képezik, jelentik azokat az alapvető összefüggéseket, amelyek a települések fejlődésének törvényszerűségeire utalnak.

A területi fejlődés egyenlőtlenül megy végbe: az ország egyes térségei az elhatározott és megvalósított fejlesztések nyomán dinamikusan fejlődnek. Más térségek háttérbe szorulnak, kimaradnak a fejlődés fő áramköréből, viszonylagos elmaradottságuk tartós, s az ország „árnyékterületei” lesznek. E folyamatok hatására a településrendszer fejlődésében is érvényesül ez az egyenlőtlenség és az ebből fakadó aránytalanságokkal objektív tényezőként kell számolni. A településrendszeren belül lesznek olyan elemek, amelyek rendkívüli dinamikusan, erőteljesen fejlődnek, míg más elemek stagnálást, netán visszafejlődést, hanyatlást jeleznek. Az elkövetkezendő időszakokban is számolnunk kell a településrendszeren belül a centrum-periféria viszony kiéleződésével és elmélyülésével, mely a települések jelentős csoportjának stagnálását, visszafejlődését jelentheti.

A települések fejlődése belső sajátos összefüggéseinek tanulmányozása hozzásegíthet ahhoz, hogy idejében felismerjük a folyamatok sajátosságait, értékeljük pozitív és negatív következményeit, törvényszerűségeket ismerjünk fel. Ennek révén lehetőség nyílik arra, hogy a problémák ne mérgesedjenek el, ne éleződjenek ki, ne okozzanak társadalompolitikai szempontból újabb feszültségforrásokat, konfliktusokat. Egyben ez az egyik feltétele annak, hogy a települések fejlesztésére rendelkezésre álló erőforrások ésszerűbben, okosabban hasznosuljanak és elősegítsék a területi társadalmi-gazdasági fejlődés egyenlőtlen folyamatai között a viszonylagos egyensúly megteremtését.

A települések fejlődése másik sajátos vonásának értékelése alapján azt a felismerést fogalmazhatjuk meg, hogy minden körülmények között ellentmondásokkal és feszültségforrásokkal terhelt koncentrációs folyamatok mennek végbe. A magyarországi településrendszer fejlődésének különböző szakaszait vizsgálva, változó jelleggel és intenzitással ez a koncentrációs folyamat jól nyomon követhető. Különösen felgyorsult ez a folyamat a tőkés árutermelés kibontakozásával. Egyik sajátos megnyilvánulása e folyamatnak a főváros kialakulása és rendkívüli dinamikus fejlődése a múlt század második felében. A folyamat – alapjaiban megváltozott társadalmi-gazdasági feltételek között – erőteljesen továbbfolytatódott a felszabadulás utáni évtizedekben. A koncentrációs folyamata jellemezte a város–falu közötti viszonyok alakulását is különböző korokban. Az uralkodó társadalmi-gazdasági körülmények és feltételek erősítették vagy stabilizálták, esetenként stagnáló hatással befolyásolták eme viszonylat alakulását. Az elmúlt évtizedben a településrendszer átalakulásában végbemenő koncentrációs folyamatai vezettek el sajátos településstruktúrák kialakulásához, a meglévő településstruktúrák továbbfejlődéséhez, megerősödéséhez. Ebben döntő szerepe a gazdaság fejlődésének volt. Azokban a térségekben, ahol a gazdaság fejlődése dinamikus volt, a településrendszer strukturális átalakulása is erőteljesebb. Felgyorsul a sajátos településstruktúrák kialakulásának folyamata; ugyanakkor e folyamatok következményeként, még ezekben a térségekben is a centrum–periféria viszony élesebb megnyilvánulása figyelhető meg.

A településrendszerben végbemenő átalakulás sajátos mozgásfolyamatainak, törvényszerűségekre utaló belső összefüggéseinek felismeréséből fakadó következte-

tések egyike, hogy a mindenkori településpolitika egyik megkülönböztetett fontosságú feladata felismerni azokat az előnyöket, amelyek a koncentráció nyomán létrejövő struktúrákban rejlnek. Ma még csak a kezdetén tartunk ezen előnyök, netán hátrányok feltárásában és értékelésében. A településrendszer strukturális átalakulásának vizsgálata gazdasági (és nem csak gazdasági, hanem társadalompolitikai szempontból is figyelembe vehető) előnyöket tárhatnak fel. Ezek hasznosítása a hazai településfejlesztés egyik legfontosabb feladata. Ezek az előnyök az infrastruktúra koncentrációjából, az intézményrendszerek településközi munkamegosztásából, a kiművelt emberek térbeli tömörüléséből, az urbanizáció előnyeiből fakadó műszaki feltételek területi összpontosulásából, a termelés különböző ágaihoz tartozó üzemek közötti kooperáció előnyeiből, s nem utolsósorban a piac összefonódása ár- és értékviszonyok markánsabban kimutatható szerepéből fakadnak. Ezeknek az előnyöknek a feltárása, értékelése és az ebből adódó lehetőségeknek a településfejlesztéspolitikai akciókban történő érvényesítése az objektív kritériumokon nyugvó településfejlesztési politika és magatartás alapkérdése.

A települések fejlődése sajátos belső összefüggéseinek tanulmányozása azonban rávezethet bennünket egy olyan vonatkozásra is, hogy a jövőben is számolni kell hátrányos helyzetek megnyilvánulásával, érvényesülésével, netán halmozottan hátrányos helyzet kialakulásával a településrendszer bizonyos vetületeiben. Ebből következően a települések fejlődése mindenkor labilis, megbomlott egyensúlyi helyzetet jelezhet az adott társadalmi-gazdasági, műszaki-fizikai és ökológiai feltételeknek megfelelően. A tudatos településfejlesztési politika megkülönböztetett fontosságú feladata ennek a helyzetnek az állandó megfigyelése és értékelése; a fejlődés különböző tényezőinek figyelembevételével a településrendszer belső átrendeződési folyamatai – minél kevesebb feszültségforrással járó – kibontakozásának elősegítése. Ezért döntő a települések fejlődésében megnyilvánuló objektív jellegű összefüggések, törvényszerűségekre utaló sajátos ismérvek feltárása és megismerése. Az infrastruktúra – mint arról korábban részletesebben szoltunk – megkülönböztetett szerepet tölthet be ebben a folyamatban; az infrastruktúra kitüntetett funkciója, jelentősége az egyik olyan eszköz, amely a folyamatokba való beavatkozás konkrét lehetőségeit és feltételeit teremtheti meg.

A települések fejlődésében hajlandók vagyunk, legalábbis voltunk a legutóbbi időkig a népességszámot abszolútizálva megítélni a települések fejlődését, sorsuk mindenkori alakulását. E vonatkozásban is az átalakulás folyamatában vagyunk; itt is átrendeződnek korábbi elképzeléseink, változnak a településfejlődéssel kapcsolatos magatartásunk elvei. A népességszám biztos, hogy meghatározó, hiszen a legfontosabb termelőerőt juttatja kifejezésre, a települések fejlődésének alfáját és omegáját jelenti. A települések fejlődésének intenzív szakaszba jutása azonban kevésbé helyezi előtérbe a népességszám alapján történő megközelítést és gondolkodást. Döntőbb lesz, s ez a települések fejlődésének egyik markánsan érvényesülő vonása – a funkciók számbavétele. Milyen funkciók jellemzik a településeket? Megfigyelhető-e a funkciók átalakulásának, transzformálódásának folyamata? Milyen funkciók halnak el, milyen funkciókkal gyarapodik az adott település? Hogyan érvényesül a területi munkamegosztás tovább elmélyülése, kifejlődése a települések által ellátott funkciók körének, számának gyarapodására, gazdagodására? Tulajdonképpen ez is kifejezi az egyenlőtlen

területi fejlődést: egyes települések funkció-gazdagodása, más települések funkciójának szegényedése, elszürkülése. A településfejlődés belső összefüggéseinek, s ennek nyomán törvényszerűségekre utaló ismérveknek feltárása révén tárulhatnak fel a beavatkozás lehetőségei e vonatkozásban is, amelyeket korábban kellően nem aknáztunk ki, nem hasznosítottunk. A feladatok meghatározásában a településrendszer sajátos struktúrájából, a települések munkamegosztásban betöltött szerepéből és jellegéből kell mindenkor kiindulnunk és cselekednünk az eszközök és erőforrások ésszerű hasznosítása érdekében.

IRODALOM

- BARTA, B. (Kandidátusi értekezés) 1987: Az urbanizáció társadalmi vonatkozásai Magyarországon. Budapest.
- BARTKE, I. (szerk.) 1985: A területfejlesztési politika Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Országos Tervhivatal és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium kiadványa, 1985: A terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatai. Budapest.
- BARTKE, I. (Doktori értekezés) 1982: A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai. Budapest.
- BOROS, F. (Doktori értekezés) 1980: A magyar települési szerkezet átalakulására ható gazdasági-társadalmi tényezők elemzése. Budapest.
- BOROS, F.—KÖSZEGFALVI, Gy.—LACKÓ L. 1986: „A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások” c. OKKFT program eredményei.
Településtudományi Közlemények, 34. sz. 3—16. pp. Budapest.
- ENYEDI, Gy. 1980: Falvaink sorsa, Gyorsuló idő. Magvető Kiadó. Budapest.
- FODOR, L-né (Kandidátusi értekezés) 1985: A társadalmi tér elméleti kérdései a térelmélettel foglalkozó tudományok megállapításának tükrében. Budapest.
- KÖSZEGFALVI, Gy. 1976: Településfejlesztés és infrastruktúra. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- KÖSZEGFALVI, Gy. 1985: Településfejlesztés, településpolitikai. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- KÖSZEGFALVI, Gy. 1985: A terület- és településfejlesztés négy évtizedes eredményei. Területi Statisztika, XXXV. 2. sz. pp. 129—146.
- KÖSZEGFALVI, Gy. 1985: Történeti áttekintés településviszonyaink tudatos alakításáról. Településtudományi Közlemények, 33. sz. pp. 3—22.
- LACKÓ, L. 1981: Gondolatok a településhálózat fejlesztéséről. Területi Statisztika, XXXI. 2. sz. pp. 121—130.
- LACKÓ, L. (Doktori értekezés) 1985: A területi fejlődés befolyásolásának lehetőségei és korlátai. Budapest.
- TAKÁCS, J.—KÖSZEGFALVI, Gy. 1986: A települések közötti munkamegosztás új lehetőségei. Békési Élet. XXI. 3. sz. pp. 335—346.
- TÓTH, J. (Doktori értekezés) 1986: Az urbanizáció sajátosságai és problémái az Alföldön. Budapest.
- VALÉR, É. 1983: A települések fő demográfiai-társadalmi jellemzőinek és települési funkcióinak alakulása a hetvenes években, településeink jellegzetes életút típusai. Településtudományi Közlemények, 31. sz.
- VALÉR, É. (Kandidátusi értekezés) 1985: Az urbanizálódási folyamat jelen szakaszának sajátosságai Magyarország nem városi településeiben. Budapest.
- VARGA, Gy. 1982: A város és környéke ellátási együttműködése. Állam és Igazgatás. XXXII. 8. sz. pp. 729—740.

VIDOR, F. (Doktori értekezés) 1984: Technika, architektúra, urbanisztika. Budapest.
ZOLTÁN, Z. 1985: Az infrastruktúra térbeli rendszerei és területi hatásmechanizmusa. Akadémiai Kiadó. Budapest.

GYÖRGY KÖSZEGFALVI:

REGULARITIES IN THE DEVELOPMENT OF SETTLEMENTS

(Summary)

Are there any regularities in the development of the settlements? Similarly identify regularities that, due to their objectivity, are deciding factors in our settlements' development, determine the processes of settlement development, set an objective course – independent of our subjective notions and will – on the basis of which future processes of settlement development can be made probable.

Regularities in the development of the settlements—or to be more precise the discovery and studying of these regularities—offer two possibilities.

First, a thorough and complex analysis of the past especially recent development may give an opportunity for thinking over, considering and enforcing the lessons of general validity which, in a positive way, by their consequences may contribute to a better balanced development of the settlements.

Second, a thorough knowledge of the regularities of the settlement development, the investigation of these regularities and the evaluation of their effects may serve as an opportunity for influencing and guiding the future settlement development attitude more consciously, duly founded and with a scientific demand.

КЁСЕГФАЛВИ, ДЬЁРЬД:

ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ

(Резюме)

Имеются ли закономерности и в развитии населенных пунктов? Как в случае природы и общества, могут ли быть определены такие закономерности, которые, в силу их объективного характера, являются типичными, определяющими факторами развития населенных пунктов, и объективно вырисовывают ту траекторию — независимо от субъективных желаний и воли —, по которой можно предсказать вероятные процессы развития населенных пунктов в будущем? Закономерности развития населенных пунктов, точнее, анализ и вскрытие этих закономерностей, предлагают для нас две возможности. С одной стороны, многосторонний и глубокий анализ развития населенных пунктов в прошлом и, особенно, в недалеком прошлом, дает нам возможность додумать, более последовательно учесть и осуществить те общие закономерности, которые могут содействовать положительному и, в своих последствиях, более равномерному развитию населенных пунктов. С другой стороны, правильная ориентация в закономерностях развития населенных пунктов, изучение их и оценка их влияния могут послужить для более сознательного, научно обоснованного воздействия на практику дальнейшего развития населенных пунктов.

В ходе анализа закономерностей развития поселений в статье рассматриваются три основных вопроса. Первым ищется ответ на вопрос, какие взаимные отношения сложились между развитием производства и развитием поселения, что характеризует их взаимоотношение, какими закономерностями мы должны считаться в их будущих отношениях. На основе обобщений из закономерностей что должно или может быть сделано в интересах более сознательного ориентирования и осуществления процессов развития населенного пункта? Вторым рассуждается вопрос, каким образом инфраструктура могла бы играть более активную, более определяющую роль в развитии населенных пунктов, т.е. какие из закономерностей могут способствовать развитию инфраструктуры, более выразительному появлению ее роли. Далее, в итоге, производство и инфраструктура через какие закономерности влияют на преобразование системы населенных пунктов, на условия расселения? Как можно распознать и сделать правдоподобными эти процессы? Все это является необходимым условием для обеспечения более непосредственного и упругого приспособления к меняющимся общественно-экономическим условиям, и для осуществления требований, исходящих из этого.

Перевел: Тамаш Бауко

MTA Regionális Kutatások Központjának Kutatási eredményei sorozat LEGÚJABB KÖTETEI:

Kovács Teréz: *Két homoki tanyás község településfejlődése és mezőgazdaságának alakulása.*

- Hogy működnek a magángazdaságok és a nagyüzemi gazdaság a szakszövetkezetekben?
- Milyen az együttműködés e két termelési szféra között?
- Melyek a szakszövetkezetek termelési és üzemszervezési sajátosságai?
- Milyen szerepet játszik a szakszövetkezet a falu fejlődésében?
- A szakszövetkezeti tagi gazdaságok milyen vállalkozásokra képesek napjainkban?

Kovács Teréz tanulmánya a jakabszállási Népfront Szakszövetkezet és a korábban szakszövetkezetként, de jelenleg tsz-ként működő kiskunmajsai Jonathánban végzett kutatás alapján készült.

Beluszky Pál: *A középszintű igazgatás és hazánk térszerkezete.*

Beluszky Pál az 1984-es város környéki reform történetébe nyújt bepillantást tanulmányában. Ábrákkal és táblázatokkal gazdagon illusztrálva mutatja be az országos törekvéseket és az egyes megyék területi strukturálódásának formálódását.

E munka mindazok számára érdekes és értékes olvasmány lehet, akik érzékelni, illetve megismerni szeretnék közigazgatási és területi politikánk közelmúltját, de különösen azon állami, politikai szerveknek, melyeknél a kutatási eredmények a gyakorlatban is hasznosíthatók.